

Gulbahor ASHUROVA
Filologiya fanlari doktori, professor
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.
ORCID ID: 0000-0001-6079-7814
E-mail: gulbahora777@gmail.com

**“GANJA QUYOSHIKI KO‘TARGACH ALAM,
AYLADI SO‘Z MAMLAKATIN YAKQALAM...”**

(Alisher Navoiy)

Kirish

Sharq mumtoz she‘riyati, dunyo badiiy tafakkurining buyuk namoyandasi Shayx Nizomiy Ganjaviy – shoir, adib, olim, musiqashunos, adabiyotshunos, muarrix, faylasuf, mutasavvif alloma edi. Uning keng qamrovli ijodiyotida X-XI asrgacha yashagan so‘z san’atkorlari an‘analarini ijodiy davom ettirib, o‘z she‘riyatini yangi pog‘onaga ko‘targan. Nizomiyning badiiy ijod tajribasini teran ilm va irfon, qoyaday sarbaland butun shaxsiyatdan ayri holda tasavvur qilish mumkin emas.

Shayx Nizomiy Ganjaviy sharq mumtoz adabiyotining beshigini tebratgan, xamsachilik kashshofi, “ummul Xamsa” ya’ni “Xamsa”lar onasini yaratgan ijodkor hisoblanadi. Uning to‘liq nomi Abumuhammad Ilyos ibn Yusuf ibn Zakiy Muayyad bo‘lib, 1141 yili Ozarbayjoning Ganja shahrida tug‘ilgan.

Bo‘lajak shoir ota-onadan yosh yetim qoladi. Uni boqish va tarbiyalashni tog‘asi Xoja Umar o‘z zimmasiga olib, imkon qadar jiyaning ilm egallashiga ko‘maklashadi. U turli ilmlarni o‘zlashtirishga ishtiyoqmand bo‘lib, Qur‘onni yod oladi. Keyin fiqh, tarix, jug‘rofiya, falsafa, mantiq va adabdan ta‘lim olib, ularning har birida ustod darajasiga yetishadi. Tabiiy fanlar, xususan, tabobat va ilmu nujum (astronomiya)ni tamomila o‘zini qilib oladi. Zamonaviy ilmlardan tashqari, qadimgi yunon falsafasi va adabiyoti, eroniy xalqlarning islomdan oldingi so‘z san‘ati, xalifalik davri ilmiy-adabiy asarlari, yahudiy va nasroniy xalqlar tarixi, Kavkaz xalqlarining o‘tmishidan ham yetarli ma‘lumotga ega edi. Uni yetuk matematik sifatida e’tirof etardilar. Kimyo fanini chuqur bilar, hoziq tabib ham edi. Galen, Gippokrat, Zakariyo Roziy, Abu Ali ibn Sino kabi tib sohasi bilimdonlarining asarlaridan yaxshi xabardor edi. U dehqonchilik va bog‘dorchilik ilmlaridan ham bahramand bo‘lgan. Umuman, shoir she‘riyati uning turli ilmlarni chuqur bilganligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham zamondoshlari uni hakim deb ulug‘laganlar. Bu haqda she‘rlaridan birida shoirning o‘zi shunday yozgan edi:

Har chi az daqiqahoi nujum
Ba yakoyak nuhuftahoi ulum
Xondamu har varaq, ki mejustam
Chun turo yoftam varaq shustam.

Mazmuni: “Nujum ilmi va umuman barcha ilmlarni eng nozik nuqtalarigacha varaqma-
varaq o‘qib chiqar ekan, maqsadim ular vositasida Seni topish edi. Seni topgach, bu
ilmlarning barchasidan qo‘limni yuvdim”.

Nizomiy davri o‘zining taloto‘plari, notinchliklariga qaramay, Kavkaz, Eron va O‘rta Osiyo xalqlari tamadduni davri edi. Jumladan, XII asrda Abula‘lo Ganjaviy, Iziddin Shirvoniy, Mahastiy Ganjaviy, Mujiriddin Baylaqoniy, Xoqoniy Shirvoniy, Avhadiddin Anvari, Rashididdin Vatvot, Jamoliddin Abdurazzoq, Farididdin Attor, Kamoliddin Ismoil

kabi shoirlar yashab, ijod qildilar. Nizomiy ularning ko‘pi bilan yaqin aloqada bo‘lib, Xoqoniy bilan esa qalin do‘st edi.

Bu davrda Xuroson va Movarounnahrning ko‘plab shaharlari, jumladan, Ganjada ham javonmardlik yoki axiylik nomi bilan mashhur harakat keng yoyilgan. Harakat a‘zolari asosan kosib va hunarmandlardan iborat bo‘lib, ular zolim hukmdor va amaldorlarga qarshi kurashar, keng xalq ommasining manfaatlarini himoya qilar, kambag‘al va bechoralarni qo‘llab-quvvatlar edi. Ezgulik, adolat, insof, muruvvat, saxovat, lutfu karamni shior qilib olgan bu toifa ilmu ma‘rifatga katta ahamiyat bergan. Nizomiy bu harakat qoidalarini hurmat qilar va ularga moyil edi. Nizomiy shaxsiyati, dunyoqa-rashi va ijtimoiy aqidalari shu tashkilot g‘oyalari, kosib va hunarmandlar ta‘sirida kamol topdi. Shoir asarlaridagi javonmardlik g‘oyalari tasviri shuning mahsulidir.

Nizomiyning hayoti boshdan-oxir Ganja shahrida o‘tgan. Bir gal Iroq sultoni Tug‘rulshohning da‘vatiga binoan Tabrizga safar qilgan, biroq u yerda uch kundan ortiq turolmagan. U saroy xizmatiga kirmay, o‘z umrini erkinlik va xilvatnashinlikda o‘tkazgan. Lekin o‘sha davr hukmdorlari unga sovg‘a-salomlar yuborib turganlar. Chunonchi, Darband hokimi Boybars ibn Malik Muzaffar 1169 yili tuhfarlar qatorida unga Ofoq ismli bir kanizakni ham tuhfa qiladi. U shoirning cho‘risi emas, balki umr yo‘ldoshi, maslahatchisi, ilhomchisiga aylandi. Nizomiyga Muhammad ismli o‘g‘il hadya etgan Ofoq 1180 yili bevaqt vafot etadi. Shoir eng aziz kishisi bo‘lgan bu ayol muhabbati va hurmatini bir umr xotirasida saqlab, “Xusrav va Shirin” dostonidagi Shirin timsolida uning yorqin siymosini abadiylashtiradi. “Shirin obrazi Nizomiyning Ofoq uchun qo‘ygan haykali edi. Nizomiy Ofoqqa bo‘lgan qaynoq his-tuyg‘ularini keksalik yillarida yaratgan “Iskandarnoma” dostonida ham dard bilan eslaydi”.

Nizomiy Ganjaviy yoshlikdan matematika va astronomiyaga juda qiziqqan va shu soha bo‘yicha bilimlar olgan. U arab va fors tillarini mukammal bilgan. Bu davrda Ozarbayjonda Shirvon Toxir sulolasi hukmronlik qilar edi. Ular shoirni uz saroylariga taklif qildi, lekin Nizomiy bu taklifni rad etib, erkin ijod qilishni ma‘qul ko‘rgan.

Shoirning ijodi lirik she‘rlar yozish bilan boshlanadi. Bu she‘rlarning ko‘pchiligi ishqiy mavzudagi g‘azallar edi. Masalan, uning “Qaydaki sen bor, qamar nadarkor, Kimgaki sen yor, shakar na darkor” matla‘i bilan boshlanuvchi g‘azali shoir hayotligi paytidayoq hofizlar tomonidan qo‘shiq qilib aytilgan degan ma‘lumotlar bor. Shoir lirik she‘rlarida ham o‘z zamonasidan shikoyat qilib, uni “adolatsiz jamiyat” deb ataydi, adolatli shohni orzu qiladi. Nizomiy Ganjaviy lirikaning turli janrlarida ijod qilgan, u ko‘plab ruboiy, qit‘a, qasidalar ham yozgan. Lekin shoirni dunyoga tanitgan, uning “Xamsa” asari bo‘ldi. Sharq adabiyotida xamsachilik an‘anasi uzoq tarixga ega bo‘lib, ushbu an‘anani ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy boshlab bergan. Nizomiy yaratgan “Xamsa” faqatgina o‘z xalqi adabiyoti uchungina emas, balki Sharq xalqlari adabiyotida ham yangi sahifani ochdi. Nizomiydan keyin “Xamsa” yaratish kuchli bir adabiy an‘anaga aylandi. Xamsa yaratish uchun besh doston yozibgina qolmasdan, balki Nizomiy dostonlarining janri, nomlanishi, kompozitsiyasi, syujeti, vazni, obrazlariga monand bo‘lishi, ammo Nizomiy “Xamsa”sining takrori bo‘lmasligi lozim edi. “Xamsa” yaratishga qo‘l urgan har bir ijodkor so‘z san‘ati taraqqiyotida yangi pog‘onaga ko‘tarila olgan namuna bo‘lishi kerak. Bunday murakkab an‘ana tufayli o‘nlab shoirlar Xamsa yaratgan bo‘lsalarda ularning aksariyati bu sohada muvaffaqiyat qozona olmadi. Nizomiydan keyin faqatgina uch shoir ulug‘ xamsanavis bo‘lib, Nizomiy qatoridan o‘rin olishga muvassar bo‘ldi. Bular hind shoiri Xisrav Dehlaviy, tojik shoiri Abdurahmon Jomiy va ulug‘ o‘zbek shoiri Alisher Navoiydir.

Bu badiiy ijodda katta mahorat maktabi sanalgan. “Xamsa” dostonlarining har biri mavzui, qahramonlari, hatto qo‘yilgan masalalarigacha aniqlikka ega bo‘lib, bu janrda ijod qilgan yozuvchi o‘z mahoratini ana shu an‘anaviy vositalar yordamida ko‘rsatishi, shu orqali

o‘z davri ideallarini ifodalashi lozim bo‘lgan. An’anaga ko‘ra, “Xamsa”dagi birinchi dostonning asosini falsafiy-axloqiy masalalar tashkil etgan. Ikkinchi-uchinchi dostonlar sevgi voqealari orqali aks ettirilgan, ijtimoiy-ma’naviy masalalarni yorituvchi mavzu asosida uyushgan. To‘rtinchi doston sarguzasht asar bo‘lib, unda adolatli shoh masalasi ko‘tarilgan. So‘nggi doston avvalgilarining xulosasi, umumlashmasi bo‘lib, unda ijodkorning ma’naviy-axloqiy, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy qarashlari aks etgan. Sharqda badiiy qimmatini turlicha bo‘lgan 50 dan ortiq “Xamsa”lar vujudga kelgan. “Xamsa”ning alohida dostonlariga javoblar ham yozilgan. Lekin bizgacha bu asarlarning hammasi ham yetib kelgan emas. “Xamsa” dostonlaridan faqat birigagina javob yozib, yuksak darajada shuhrat qozongan ijodkorlar ham bo‘lgan (Fuzuliy, “Layli va Majnun”). “Xamsa”larda eng ko‘p dostonlar “Layli va Majnun” mavzuida yaratilgan. Keyingi o‘rinlarda tegishli ravishda “Xusrav va Shirin”, “Mahzan ul asror”, “Iskandarnoma”, “Haft paykar” mavzuidagi dostonlar turadi. Xamsanavislar o‘z asarlarida epikromanik, qahramonlik yoki tasavvufiy, so‘fiylik mavzuini birinchi uringa qo‘yganlar. Nizomiy Ganjaviy “Xamsa”sining syujet va mavzulari turli xalqlar badiiy adabiyotlariga ta’sir etib, bugunga qadar olti yuzdan ortiq “Xamsa” qahramonlari ishtirok etgan asarlar yaratilgan.

Nizomiydan keyin xamsanavislikda turkiy, urdu, pushtu, kurd va boshqa tillarda ham xamsalar yaratilganligi manbalarda aytilgan. Davrlar o‘tishi bilan muayyan ijtimoiy-siyosiy sharoitda belgilangan mavzu, syujet, kompozitsiya, obrazlarga ega bo‘lgan “Xamsa” dostonlarining mazmuni, tarkibi o‘zgarib borgan. “Xamsa” an’anasi Kavkazorti, O‘rta Osiyo, Afg‘oniston, Pokiston va Hindiston mamlakatlarida davom ettirilgan. Turkiy xalqlar adabiyotida “Xamsa” yozishga qiziqish XIII-XIV asrlardan boshlangan. Qutb Xorazmiy Nizomiyning “Xusrav va Shirin” dostonini, Haydar Xorazmiy she’riy shaklini saqlagan holda ayrim o‘zgarishlar bilan “Mahzan ul-asror” dostonini turkiy tilga tarjima qilgan. Turkiy (o‘zbek) tilida “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’ai sayyor”, “Saddi Iskandariy” nomlari bilan “Xamsa” yaratgan Alisher Navoiy turkiy xalqlar adabiyotida “Xamsa” janri takomilini Nizomiy Ganjaviy darajasiga ko‘tardi. Navoiy o‘zigacha bo‘lgan buyuk xamsanavislar — Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiylarni o‘ziga ustoz deb bildi va ularning ijodini g‘oyaviy-badiiy an’analarini mahorat bilan rivojlantirdi. Nizomiy “Xamsa”si turli xalqlar dostonchiligining keyingi taraqqiyotiga ijobiy ta’sir qilgan. O‘zbek shoiri Xoja (“Maqsad ul-atvor”), turk shoiri Lomiy va uyg‘ur shoiri Nizoriy (“Farhod va Shirin”), ozarbayjon shoiri Fuzuliy (“Layli va Majnun”) dostonlarini yaratganlar.

NIZOMIY MAQBARASI

Nizomiy maqbarasi - buyuk Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy tavallud topgan Ganja shahri yaqinida joylashgan. Maqbara 20 m balandlikda, silindr shaklida marmar bino va atrofidagi park bilan birga tamirlangan. Maqbara yaqinida shoirning boqiy asarlarini tarannum etuvchi bronzadan yasalgan obida joylashgan. Nizomiy qabri ustida qadimdan oq ohak toshdan maqbara qurilgan edi. Ilk maqbara qurilishi XIII-XIV asrlarga tegishli deb tahmin qilinadi. Maqbara Oltin Arslon tomonidan Nizomiyga sovga qilingan Hamdon - hozirgi Ahmadli qishlogi hududida va bu hududga mahalliy aholi hozir ham “Shayx tekisligi”, “Shix tekisligi” deyishgan. “Shix tekisligi” da olib borilgan arxeologik qazilmalar shuni tasdiqlaydiki, bu hudud vaqtida Ganja shahrining faxriy xiyoboni bo‘lgan. Bu yerda Shayx Nizomiyning maqbarasi atrofida Ganja shahrining boshqa mashhur shaxslarning ham maqbaralari joylashgan.

XIX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Kavkazda olib borgan mustamlakachilik siyosati natijasida Ganja xonligi tanazzulga uchrach, 1826-yilda “Shix tekisligi” da yuz

bergan mashhur Yelizavetpol jangi vaqti maqbara jiddiy shikastlanadi va tamirlangani sababli xaroba holatiga kelib qolgan. XIX asr 40-yillarida butunlay vayron bolish xavfi ostida qolgan maqbaraning jiddiy tamirlash lozimligini ko'rgan Qorabog xonligi tarixchisi Mirzabey Adigozal XIX asr ortalarida maqbarani ta'mirlatib, uning qulab tushgan gumbazi orniga yangi gumbaz qurdiradi. Keyinchalik gumbaz general Yodgorzoda tomonidan qayta qurilgan.

XX asr boshlarida esa Adigozal naslidan bo'lgan va Ganja politsiya boshligi sifatida faoliyat korsatgan Ajdarbey Adigozalov-Goraniy gumbazni tamirlatadi. Bundan keyin maqbara butunlay qarovsiz qolgani sababli vayron boladi. 1875 yilda Eron valiahdi Farhod Mirzo Qachar buyuk shoir ziyoratiga kelishi va maqbara holatini ozining "Yol yoriqnomasi" kitobida ham shunday tasvirlardi: "Biz yetti chaqirim yol bosganimizdan song uncha katta bolmagan gumbaz kordik. Gumbazning yarmi vayron bolgan edi. Bu shayx Nizomiyning mozori edi. Bu yerdan Ganjaga yetti chaqirim qolgandi. Men shosha-shosha qabr tomonga ketdim. Faqat uning yaqinidagi qoriqchilar gumbaz yonida shunchalik ko'p otliq yiqqan edilarki, ichkariga kirishning imkoni bolmadi".

1879 yilda Makka ziyoratiga borgan Sayyid Azim Shirvoni Nizomiy maqbarasini ziyorat qiladi va uning achinarli holatidan tasirlanib, shoirning mashhur ruboiysini oqiydi:

Ey Şeyx Nizami, ey nizami dađılan,
Ey Gəncədə izzü – ehtişamı dađılan.
Olmayıbdır cahanda bir səninlə məntək,
Beyti, evi, məktəbi, kəlami dađılan.

Ey, Shayx Nizomiy, ey nizomi to'kilgan,
Ey, Ganjada izzatu-ehtiromi to'kilgan.
Bo'lmagan jahonda bir senla manimdek,
Bayti, uyi, maktabi, kalomi to'kilgan.

1947-yilda shoirning mozori ustida tavalludining 750 yilligiga bagishlab obida barpo etildi. Maqbara 1990-1991-yillarda qaytadan qurildi. Nizomiy Ganjaviy maqbarasi kompleksiga qo'riqxonaga maqomi berilgan.

Ganja shahrida Nizomiy Ganjaviy maqbarasi.

“Nizomiy “Xamsa”ning ilk dostoni “Maxzan ul-asror”ni 1173–1176 yillar orasida yozgan va Kichik Osiyodagi Erzinjon shahrining hokimi Bahromshohga yo‘llagan. Doston Bahromshohga ma‘qul tushib, shoirga talay in‘om-ehson jo‘natgan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Nizo-miyning muxoliflari bu tuhfani talon-toroj etganlar. Shuning uchun ham shoirning moddiy ahvoli umrining oxirigacha og‘irligicha qolgan” .

Qizil Arslon ham hech qanday daromad kelmaydigan Hamdo‘yon qishlog‘ini Nizomiya muhrlab beradi. Buni eshitganlardan biri uzunligi va eni yarim farsah keladigan bu qishloqning yillik daromadi uning xarjiga ham yetmasligini pisanda qiladi. Shoir shu yerning o‘zidayoq ushbu yorliqni duch kelgan bir kishining qo‘liga berib, jo‘nab qoladi.

Nizomiyning nomini jahonga mashhur qilgan uning besh dostonni o‘z ichiga olgan “Xamsa”si bo‘ldi. Bu dostonlar – “Maxzan ul-asror” (“Sirlar xazinasi”), “Xusrav va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Haft paykar” (“Yetti go‘zal”) va “Iskandarnoma” (u “Sharafnoma” va “Iqbolnoma” nomli ikki qismdan tashkil topgan)dan iborat. Abdurahmon Jomiy ta‘biri bilan aytganda, shoirning “Xamsa”da “qo‘lga kiritgan nazokati va latofati hech kimga muyassar bo‘lmagan, balki, umuman, odamzod qudratidan tashqari” . Alisher Navoiy esa “ul nazmlar agarchi zohir yuzidin afsonadur, ammo haqiqat yuzidin haqoyiq kashfi va maorif bayonig‘a bahonadur” , deb ta‘rif-laydi.

Nizomiyning she‘rlar devoni bizgacha yetib kelmagan. Shoirning lirik she‘rlari turli bayoz va to‘lamlardan topib jamlangan. Chunonchi, uning Eronda nashr etilgan birinchi devonida 12 qasida, 137 g‘azal, 9 qit‘a, 46 ruboiy mavjud bo‘lsa, ikkinchi nashrida 16 qasida, 192 g‘azal, 5 qit‘a, 68 ruboiy va 17 bayt parokanda she‘rlar bor. Shu ikki nashr asosida Tojikistonda J.Dodalishoev ham Nizomiy devonini nashr etgan. Dushanbe-da nashr etilgan shoir asarlarining 5 jildligida esa 55 g‘azal, 5 qasida, 2 qit‘a, 9 ruboiysi mavjud . Holbuki, Davlatshoh Samarqandiy Nizomiy devoni 20 ming bayt she‘rni o‘z ichiga olgan, deb ko‘rsatadi.

XV asrda Nizomiyning lirik she‘rlari keng o‘quvchilar ommasiga ma‘lum bo‘lmagan bo‘lsa kerakki, Navoiy Nizomiyni masnaviy ustasi sifatida baholagan holda, lirik shoir sifatida tilga olmaydi. “Mahbub ul-qulub”dagi shoirlar tasnifotida ham uning nomini uchratmaymiz. Lekin “Xamsa” dostonlaridan barchasining muqaddima qismida va “Saddi Iskandariy” xotimasida Navoiy Nizomiyni ustoz shoir sifatida madh etib, uning she‘riy mahorati va badiiy balog‘atini ta‘rif-tavsif qiladi. Chunonchi, “Hayrat ul-abror”da Nizomiya alohida bob bag‘ishlab, uni, jumladan, quyidagi so‘zlar bilan ta‘riflaydi:

Ganja quyoshiki ko‘targach alam,
Ayladi so‘z mamlakatin yakqalam...
Ko‘p kishi ham qildi tatabbu‘ havas,
Sarvu gul o‘trusig‘a kelturdi xas...

“Farhod va Shirin” dostonida ham Nizomiy va Dehlaviya alohida bob bag‘ishlaydi. Jumladan, Nizomiyni – fil, o‘zini – pashshaga o‘xshatib, “Xamsa” yaratishda uning ruhidan madad so‘raydi:

Emas oson bu maydon ichra turmoq,
Nizomiy panjasig‘a panja urmoq.

“Saddi Iskandariy” dostoni nihoyasida esa shoir bir tush ko‘rgani va Nizomiy uni “Xamsa” yozganini qo‘llab, muborakbod etganini yozadi. “Nasoyim ul-muhabbat”da Nizomiyni shayxlar qatorida tilga oladi:

“Mashhur mundoqdurki, alar suluk ayyomida qirq arba'in chiqaribdurlar va to'rt arba'inni bir daraxt ustida chiqaribdurlar. Har oyina bu nav' mufrit riyoziyatlar tortmag'uncha bu nav' besh ganjki, alarg'a nasib bo'lubdurki, ko'p ab'yoti alfoz jazolatidin va ma'noyu tarkib salosatidin desa bo'lurki, e'joz sarhadiga yetibdur, kishining ilkiga kirmak imkon emas va umrlari oltmishdan o'tgan ekandur...”

Nizomiy she'rlari faqat badiiy jihatdan go'zal va mukammal bo'libgina qolmay, ularda o'z zamonining barcha ilmu hunarlarini egallagan mutafakkir olim va hayotda katta tajribaga ega bo'lgan donishmand insonning teran va purhikmat so'zlari o'z aksini topganligini ko'ramiz.

Ma'lumki, Sharq mumtoz shoirlari ijodida o'zining she'riyatda tutgan o'rnidan, o'z mahorati va balog'atidan faxrlanib yozilgan she'r va baytlar ko'p uchraydi. Chunonchi, Nizomiy yozadi:

Base ko'shid bulbul bo Nizomiy,
Chu bishnid in g'azal, minqor barbast.

Mazmuni: “Nizomiyga yetaman, deb bulbul juda ko'p sa'y-harakat qildi, lekin ushbu g'azalni eshitdi-yu, xomush bo'ldi”.

Darhaqiqat, Nizomiy ustoz deb bilgan, unga ergashgan, unga taqlid qilgan shoirlar ko'p, lekin ularning hech biri Nizomiy ko'tarilgan shohsupaga ko'tarilolmagan.

Nizomiy Ganjaviy nomi qadimdan xalqimiz orasida mashhur, ta'bir joiz bo'lsa, u o'zbekning o'z shoiriga aylanib ketgan. Alisher Navoiyгина emas, barcha mumtoz shoirlarimiz uni o'zlariga ustoz deb bilishgan. XIV asr o'rtalaridayoq Qutb Xorazmiy uning eng mashhur dostoni “Xusrav va Shirin”ni tilimizga mahorat bilan tarjima qilgan edi. Oradan bir asr o'tgach, Haydar Xorazmiy xamsa asoschisining “Maxzan ul-asror” dostoniga javoban “Gulshan ul-asror” asarini yaratadi. O'z “Xamsa”sining besh dostonini besh buyuk salafi (Nizomiy, Xusrav, Xoju, Ashraf, Jomiy)ga tatabbu sifatida yaratgan Navoiy “Hayrat ul-abror”ni aynan “Maxzan ul-asror”ga javob tariqasida yozadi. “Xamsa” panjasig'a panja urupmen. Avvalkim, “Hayrat ul-abror” bog'ida tab'im gullar ochibdur, Shayx Nizomiy ruhi “Maxzan ul-asror”idin boshimga durlar sochibdur”, – deb yozadi shoirning o'zi bu haqda “Muhokamat ul-lug'atayn” asarida.

Zabardast shoir va mohir mutarjim Muhammadrizo Ogahiy “Haft paykar”ni erkin nasriy tarjima qiladi. “Iskandarnoma” dostoni ham o'tmishda ilmu adab ahlining diqqati-ni o'ziga jalb etgan. Jumladan, “Shohnoma” tarjimoni, shoir va adib Shohi Hijron “Qissai Doro Zarrinkamar” asarida “Iqbolnoma”ning muxtasar mazmunini bayon etgan. Nurmuhammad Buxoriy, Mulla Fozil Xomushiyar ham Nizomiy “Xamsa”sini sharhlar ekanlar, “Iskandarnoma”ni batafsilroq tahlil qilishga harakat etishgan”.

1947 yil Nizomiyning 800 yillik yubileyi sobiq Ittifoq miqyosida keng nishonlangan. Shu munosabat bilan O'zbekistonda ham shoir “Xamsa”si dostonlari tarjimasidan namunalar – “Xusrav va Shirin” (Qutb tarjimasi), “Maxzan ul-asror” (Haydar Xorazmiy tarjimasi), “Haft paykar” (Ogahiy tarjimasi) hamda “Layli va Majnun” (N.Oxundiy, Xislat va Muhammadjonovlar tarjimasi)dan parchalar Maqsud Shayxzoda so'zboshisi bilan alohida to'plam hoida nashr qilindi. Keyinchalik taniqli tarjimon, fors-tojik adabiyoti bilimdoni Shoislom Shomuhamedov shoirning 2 qasidasi, 20 g'azali, 8 qit'asi, 49 ruboiysi, 74 hikmati hamda “Maxzan ul-asror” va “Haft paykar” dostonlaridan parchalar tarjima qilib, “Sharq klassiklari merosidan” seriyasida chop ettirdi. Fors-tojik shoirlari asarlarining o'zbekcha tarjimalaridan tartib berilgan “Injular ummoni” to'plamida Ganja pirining yana 2 g'azali va “Xusrav va Shirin” dostonidan Shirin ta'rifiga bag'ishlangan parcha Sh.Shomuhamedov tarjimasida berilgan. Jonibek Suvonqulov “Iqbolnoma” masnaviysini tilimizga o'g'irgan

bo‘lsa, Olimjon Bo‘riev shoirning “Panj ganj”ga kiruvchi “Layli va Majnun”, “Xusrav va Shirin” hamda “Maxzan ul-asror” dostonlarini o‘zbek o‘quvchilari e‘tiboriga havola etdi. “Maxzan ul-asror”ga yozgan she‘riy so‘ngso‘zidan ma‘lum bo‘lishicha, u buyuk salafi “Xamsa”sini to‘liq tarjima qilgan. Biz buyuk so‘z san‘atkorining 15 ta ruboiysini o‘z an’anaviy vaznida tarjima qilganmiz.

Eng quvonchli voqea 2017-2018 yillarda Haydar Aliev nomidagi Ozarbayjon Madaniyat markazining rahbari Samir Abbasovning loyihasi asosida O‘zbekiston Xalq shoiri Jamol Kamol shayx Nizomiy Ganjaviyning buyuk “Xamsa” asarini to‘lik olti dostonni o‘z vaznida, aruz qoidalari asosida tarjima qildi. Ushbu asar Toshkentda va Baku shahrida to‘liq holda nashr etildi. (Nashrga tayyorlovchi va muharrir G.Ashurova). Qariyb to‘qqiz asrdan so‘ng Nizomiy Ganjaviyning “Xamsa” asarining o‘zbek kitobxonlariga o‘zbek tilida taqdim etilishi muhim tarixiy voqelikdir!

Nizomiy Ganjaviy tasavvuf ilmining chinakam bilimdoni, shayx, mutasavvif shoir bo‘lgan. Lekin u jaholat, riyo yo‘liga kirgan so‘fiylar bilan hech murosa qilmagan. Haq visoliga erishish iddaosi ila hamma narsani yig‘ishtirib, safsata sotishni kasb etib olgan so‘fiy va darveshlar tarafida bo‘lmagan. Nizomiy Ganjaviy serqirra va sermahsul iste‘dod sohibi. Ilmda uning asarlari soni ellikdan ortiqligi qayd etilgan. Nizomiy Ganjaviy mumtoz she‘riyatning g‘azal, ruboiy, qit‘a va boshqa janrlarida ilhom bilan ijod qilgan. Ishq, irfon, komillik g‘oyalarini u yangicha munosabat, yangicha ohang va bo‘yoqlarda tasvirlab bergan. “Mening she‘rim, - deydi u, - ishq azobi va qon yutishning bayonidir. G‘azallar devonim emas ular, mening qilgan ishlarim, chekkan g‘am-g‘ussalarim”.

G‘azal, ruboiy janridagi she‘rlari Nizomiy Ganjaviyning lirik salohiyatini namoyish etgan bo‘lsa, “Xamsa” dostonlari epik mahoratini ko‘rsatgan. “Maxzanul asror” (“Sirlar xazinasi”), “Xusrav va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Haft paykar” (“Yetti go‘zal”), “Iskandarnoma” ichidagi “Sharafnoma” va “Iqbolnoma” singari asarlarida falsafa, axloq, ishq, irfon va tasavvuf, jamiyat va siyosat, shaxs erki va saltanat singari masalalardan bahs yuritilgan. Keyinchalik ular “Xamsa” nomi ostida birlashtirilib shuhrat tutgan.

Nizomiy ijodining ortida mashaqqat, fidoyilik, azob-uqubat va shijoat yashirindir. Shoirning taassuf va alam bilan mana bunday misralarni bitishiga balki sabab shudir:

Man, ki qone’ shudam ba donai xesh,
Sarvaram chun sadaf ba xonai xesh.
Sarvari beh, ki yori man boshad,
Sarparasti chi kori man boshad.
Sher az on poyai buzurgi yoft,
Ki sar az tavqi sarparasti toft.
Sh. Shomuhamedov tarjimasi:
O‘z rizqim donidan qilib qanoat,
Sadafdek xonamda sarvarman faqat.
Birovlarga muhtoj bo‘lgandan, ming bor –
Yaxshi-ku qanoat bo‘lsa menga yor.
O‘zga homiyligin sher etib inkor,
Mavjudot ichinda bo‘ldi ulug‘vor.

Nizomiy Ganjaviy 1209 yili 12 martda 68 yoshida Ozarbayjonning Ganja shahrida hayotdan ko‘z yumadi. Bunday ulug‘ va betimsol zotlarning vafoti – hayotdagi eng og‘ir ayriliq, ulkan yo‘qotishdir. Nizomiy Ganjaviy singari shaxslarning qabriga jasad bilan birga boshqa hech qachon topib, hech vaqt qaytarib bo‘lmas ma‘no va tafakkur maxzani ham dafn

etiladi. Ularning hayotdagi oʻrni ham, maʼnaviy mavqei ham oʻlgan kunidan boshlab gʻoyatda aniq bilinadi. Chunki ular yetgan tafakkur yuksakligiga oʻzga birov yetolmaydi, ular qilgan ishni ayni tarzda boshqa birov eplolmaydi.

XULOSA

Nizomiy Ganjaviy hayoti va ijodiyoti dunyoning qator mamlakatlarida koʻplab olimlar tomonidan oʻrganilgan, asarlaridan namunalar gʻarb va sharqning turli tillariga tarjima qilingan. Nizomiyshunoslik ayniqsa XX asrda Rossiya, Eron, Tojikiston, Ozarboyjonda ancha taraqqiy topgan. Bu oʻrinda Ye.E.Bertels, A.Hikmat, A.Mirzaev, A.Nasriddinov, A.Afsahzod, M.Rajabov, A.Sattorov, A.Guliev, G.Alieva kabi rus, eron, tojik va ozar olimlarining tadqiqotlarini eslatib oʻtish mumkin. Nizomiyshunoslik boʻyicha Oʻzbekistonda ham bir qancha xayrli ishlar amalga oshirilgan. Nizomiy Ganjaviy ijodiyoti taniqli olimlar P.Shamsiev, Sh.Shomuhamedov, N.Mallaev, A.Qayumov, N.Mallaev, B.Valixoʻjaev, R.Vohidov, S.Gʻanieva, H.Homidiy, Sh.Sirojiddinov, I.Haqqulov, J.Kamol, H.Boltaboev, B.Toʻxlijev, N.Jabborov, K.Mullaxoʻjayeva, G.Ashurova, I.Ismoilov va boshqalarning maqola va risolalarida Nizomiy Ganjaviy ijodi turli rakurslardan tadqiq etilgan.

Shayx Nizomiy Ganjaviy asarlarida sharq klassiklari ijodida rivoj topib sayqallangan insonparvarlik gʻoyasi konkretlashib, yuqori bosqichga koʻtarilgan. Mutafakkir shoir asarlarigagi soʻnmas tarovat, joʻshqin va abadiy hayot baxsh etib turgan yuksak qudrat ham mana shunda koʻrinadi.

ADABIYOTLAR

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning “Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash toʻgʻrisida”gi Qarori. Qonun hujjatlari maʼlumotlari milliy bazasi, 20.10.2020, 07/20/4865/1395-son.
2. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi NMIU, 2006. – B.152.
3. Али Мухаммад. Навоий ва Бойқаро: тарихий драмалар. – Тошкент: Чўлпон, 2018. – Б.352.
4. Алимбеков А. Юлдузнинг беш қирраси. – Тошкент: ОʻQITUVCHI, 1920. – Б.180-181.
5. Введение в литературоведение. Под общей редакцией Л.М.Крупчанова. – М.: ОНИКС, 2009. – Б.40.
6. Руф Квинт Курций. История Александра Македонского. С приложением сочинений Диодора, Юстина, Плутарха об Александре / Отв. редактор А. А. Вигасин. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С.200.
7. Исмоилов И. Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достони генезиси ва поэтикаси: Филол. фан. д-ри. дисс. – Тошкент, 2022. – Б.43.
8. Заҳириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.144. (336 бет).
9. Ashurova, G. (2020). Artistic Interpretation of Alisher Navoi's Image in Uzbek Literature of the Independence Period. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(04).
10. Ashurova, G. (2022). Tarixiy shaxs tasvirida tarixiy fakt va talqin muammosi. *Uzbekistan: Language and Culture*, 3(3).
11. Низом Тўлан. Навоий яшаган уйда. // ЎзАС, 2016, 15 апрель, № 16 (4363).
12. Ҳазрат Навоийга эхтиром. Шеърлар, дostonлар, мухаммаслар. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Г.Ашурова. – Тошкент: Фафур Ғулom номидaги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б.69.

11. Эрматов Б.С. Ғарбий Европа мамлакатлари адабиётларида Амир Темур сиймоси (сарчашмалар, тасаввур ва талқинлар): Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри. дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – Б.12-13.
12. Қодиров П. Тил ва эл. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2005. – Б.4.
13. Қодирий Ҳабибулла. “Ўткан кунлар” // Қодирий Абдулла. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: SHARQ, 2014. – Б.396.
14. Қўшжонов М. “Ишқ аҳли” романи тўғрисида // Шарқ юлдузи. 2001, № 1. – Б.15.

Gülbahar AŞUROVA
Filologiya elmləri doktoru, professor

**NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNİN TÜRK DÜNYASI VƏ
ÖZBƏK ƏDƏBİYYATINDA MÖVQEYİ VƏ TƏSİR XƏTTİ
XÜLASƏ**

Açar sözlər: Müstəqillik dövrü, türk ədəbiyyatı, tarixilik, obraz, Nizami Gəncəvi, Əlişir Nəvai, bədii təfsir, həyat həqiqəti, tarixi obrazlar, uydurma obrazlar, təfəkkür, mənəvi aləm, tarixi şəxsiyyət, həqiqətlik, yeni təsvir və təfsir

Bu məqalədə türk ədəbiyyatında böyük tarixi sima, görkəmli şəxsiyyət və məşhur Azərbaycan şairi Şeyx Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında söhbət açılır. Məqalədə həmçinin şairin türk dünyası poeziyasında tutduğu mövqe, onun özbək ədəbiyyatına təsiri, bədii təfsirin araşdırılması və bu məsələlərin hərtərəfli işıqlandırılmasının əhəmiyyəti qeyd olunur.

Гулбахор АШУРОВА
Доктор филологических наук, профессор

**МЕСТО И ВЛИЯНИЯ НАСЛЕДИЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В
ТЮРКСКОМ МИРЕ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: период независимости, тюркская литература, историчность, образ, Низами Гянджеви, Алишер Навои, художественная интерпретация, жизненная правда, исторические образы, вымышленные образы, мышление, духовный мир, историческая личность, достоверность, новое изображение и толкование

В данной статье рассматриваются жизнь и творчество великой исторической личности, выдающегося азербайджанского поэта шейха Низами Гянджеви в тюркской литературе. Кроме того, в статье подробно освещаются вопросы, связанные с местом поэта в поэзии тюркского мира, его влиянием на узбекскую литературу, а также исследование художественной интерпретации.

**THE PLACE AND INFLUENCE OF NIZAMI GANJAVI'S LEGACY IN THE
TURKIC WORLD AND UZBEK LITERATURE**
SUMMARY

Key words: Independence period, Turkic literature, historicity, image, Nizami Ganjavi, Alisher Navoi, artistic interpretation, truth of life, historical images, fictional images, thinking, spiritual world, historical figure, authenticity, new depiction and interpretation

This article discusses the life and works of Nizami Ganjavi, a great historical figure, a prominent personality, and a distinguished Azerbaijani poet in Turkic literature. The article also focuses on the poet's place in the poetry of the Turkic world, his influence on Uzbek literature, and the significance of thoroughly illuminating the artistic interpretation and research issues.

Daxil oldu: 25.11.2025-ci il